Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2015.05.06. 15:55

Ilon Gábor – Sümegi Pál – Bodor Elvira

A Ság hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetrégészeti vizsgálat tükrében

Bevezetés

A Ság hegytől délre, légvonalban mintegy 3000 méterre, Kemeneskápolna határában, a Ság hegy előterében, a hegylábi régió előtt a Mágorta-patak alluviális síkján, mintegy 127 m tengerszint feletti magasságon, az északi szélesség 47° 18' és a keleti hosszúság 16° 58' alakítottunk ki földtani szelvényt pollenanalitikai vizsgálatok céljából. A patak allúviumát északi, északkeleti irányból hegylábfelszín, nyugati irányból teraszszerűen kiemelt kavicsos hordalékkúp határolja.

A régészeti geológiai és környezettörténeti vizsgálatok, a felhasznált módszerek alkalmazása és az értékelés egyaránt a történeti tudományok keretében történt (SÜMEGI 2001). A Kemeneshát területén ez az első negyedidőszaki, régészeti célú pollenanalitikai és környezettörténeti munka. Ilyen vizsgálatokat korábban csak a területről északra lévő Marcal-völgyében Csögle község határában, illetve újabban végeztünk (utóbbit Mezőlak határában, ld. az MTA Régészeti Intézetének kiadásában megjelenő kötetet). A korábbi csöglei szelvényt Juhász Imola, a MTA RI munkatársa dolgozta fel PhD munkája során.

A mikrorégió régészeti célú lehatárolása e tanulmányban teljesen mesterséges. Ezt alapvetően két szempont határozta meg, mégpedig: a környezetrégészeti mintavételezés helye, s hogy ez a nemzetközi hírű régészeti lelőhely, a Ság hegy lábánál található. Ennek köszönhetően a vizsgálat tárgyát képező terület részben a Marcal-völgye, másrészt a Felső-Kemeneshát. Az így kihasított területen, azaz a tanulmányban az alábbi települések határának régészeti lelőhelyei szerepelnek: Boba, Celldömölk (és csatolt részei, hajdan önálló települések: Nagyság/Alsóság/Ság, Izsákfa), Kemeneskápolna, Kemenesmihályfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Köcsk, Mersevát, Mesteri, Nemeskocs, Tokorcs, és Vásárosmiske. Mindösszesen tehát kb. 200 km^2-nyi a vizsgálatba bevont régió.

A mikrorégió meghatározó tájképi eleme, egyúttal a megtelepedés, a közlekedés és a kulturális innovációk folyosója, időnként határ (ld. részletesen a mezőlaki mintához kapcsolódó régészeti adatok feldolgozását) a Marcal-folyó. A Marcal és itt számba vehető fontosabb mellékvizei (a Cinca- és a Kodó/Bozóki/Bozóti-patak) a terület vízellátását és ez által az emberi megtelepedés alapvető feltételét biztosították. A Marcalt hajdan széles sávban erdő és mocsaras területek kísérték és kapcsolódtak a Kemeneshát és a Kemenesalja hatalmas erdőségeihez. (Ezek a II. József-kori katonai térképeken jól tanulmányozhatók.) Az erdő és a mocsarak a táj- és a gazdálkodás nem mellőzhető tényezői voltak. A Ság hegyet évszázadokkal korábban övező hatalmas és időszakonként más és más kiterjedésű mocsárnak ma már csak a kemeneskápolnai határban található nagyobb, összefüggő maradványa. Ezért jelöltük ki itt a mintavétel helyét.

A Ság hegy biztosította kilátás nem csak a K–Ny-i irányú (Pápa–Sárvár) közlekedési útvonal (révátkelője: Mersevát–Külsővat, erről bővebben ld. a fent már említett mezőlaki fúrás környezetének régészeti feldolgozását) ellenőrzését tette lehetővé az őskortól a középkorig, de a mikrorégió gazdaságában is meghatározó szerepet (pl. szerszámkő /őrlő-, zúzó- és csiszolókövek, balták/ alapanyaga, építőanyag, útburkolat, szőlőművelés) játszott.

A vizsgált terület földrajzi jellemzése

A vizsgált terület a Sopron – Vasi Síkságon, Kemeneshát északi részén, az ún. Felső-Kemeneshát kistájon (MAROSI–SOMOGYI, 1990), Kemeneskápolna község határában, a Kemeneskápolna–Izsákfa közötti út mentén, a Mágorta-patak alluviális területén kialakult réten található. A Kemeneshát száraz völgyekkel tagolt felszíne a Sárvíz völgyétől a Rábaköz területéig 240 m tengerszint feletti magasságról 125 méterig fokozatosan csökken. A terasz formájában

kiemelt kavicsos, homokos hordalékkúpon a fosszilis folyóvízi formák feltöltődött és roncsolt formában maradtak fenn, míg a Marcal mellékvízhálózatát alkotó patakok völgyeiben aktívan fejlődő allúviumok találhatók. Kiemelkedő jelentőségű, már a pannon korban megindult geológiai és geomorfológiai folyamatok eredményeként jött létre a Ság hegy roncsolt felszínű, tanú jellegű, vulkáni kőzetből, bazaltból álló fedőrétege és a környező területből történő, fokozatosan kialakult, relatíve kiemelt helyzete. A bazaltkúpon és a hegylábi felszínen kialakult geomorfológiai folyamatok régészeti szempontból is kiemelkedő jelentőségűek, mert már a 19. század végén a 20. század első felében kiemelkedő jelentőségű őskori lelőhelyegyüttest pusztítottak el a hegyen bazaltbányászással.

A Kemeneshát peremén igen jelentős tektonikus szerkezeti egység, a Rába-vonal húzódik. Ennek a tektonikai ároknak mozgása alapvető szerepet játszott a kemenesháti kavics és homoktakaró kialakulásában és kiemelt helyzetű, száraz hordalékkúppá alakulásában. A mélyszerkezeti vonal jól kirajzolódik a területen feltárt hévizek alapján is (Borgáta, Mesteri).

A táj vízfolyásai nyugati irányba, a Marcal folyóba vezetődnek le, a Kemeneshát irányában csak idősebb pleisztocén korú, a hordalékkúpon kiemelt helyzetben található aszóvölgyeket lehetett kimutatni, így a terület vízrendszere keleti irányban teljes aszimmetriát mutat. A Ság hegy nyugati és déli részének vízfolyásainak, köztük a Mágorta-pataknak a vizét a 19.5 km hosszú, 85 km^2 vízgyűjtő területű Kodó-patak vezeti el a Marcal-folyóba.

A pollenszelvény a fluviális, keresztrétegzett, helyenként fagyzsákokat, fagyékeket tartalmazó, kavicsos, homokos réteggel fedett Kemeneshát és a Ság hegy tanúfelszínének pannon képződményekkel fedett hegylábi felszíne közötti eredetileg rossz lefolyású mélyedésben helyezkedik el. A rossz lefolyású mélyedést mintegy 1.5 méter mély mesterséges árok metszette ketté.

A vizsgált allúvium nyugati oldalán a Kemeneshát magasabb térszínt alkotó pereme, északkeleti részén a hegylábfelszín fokozatos kiemelkedése, keleti irányban mintegy 500 méterre pedig a Mágorta-patak természetes parti gátja figyelhető meg. A pollenanalízisre és fúrásra kiválasztott, mintegy 200 méter átmérőjű, fosszilis pleisztocén ártéri felszínek és a holocén patakhát mögött kialakult mélyedésben a térképező fúrást követően szelvényt ástunk és 40 cm hosszú, 10 x 10 cm szélességű, 20 centiméteres átlapolással kialakított mintákat emeltük ki. Az Alsó-Kemeneshát egész területén az óceáni éghajlat uralkodik, az évi csapadék átlaga 650 mm, a csapadékeloszlása egyenletes, tenyészidőszakban meghaladja a 400 mm-t. Az évi középhőmérséklet 9,8 – 10 °C közötti, a napfénytartam meghaladja az 1900 órát.

A vizsgált terület növényzet-földrajzilag a nyugatbalkáni flóra tartomány (*Illyricum*) peremének (*Praeillyricum*) tekinthető és a flóratartományon belül a Zalai (*Salaensis*) flórajáráshoz sorolható. A természetes vegetációt a gyertyános kocsányos tölgyesek (*Querco robori-Carpinetum*), gyertyános kocsánytalan tölgyesek (*Quercetum petraea-Carpinetum*), égerligetek (*Carici-Alnetum croaticum*) és a magassásos növényzet (*Caricetum acutiformis-ripariae*) jelentheti. Természetközeli állapotú növényzet csak a legmélyebb, pangóvizes területeken maradt fenn.

A hegylábfelszínen Raman-féle barnaföldek, csernozjom barna erdei talajok, az allúviumon vízhatású barna erdei talajok és réti, valamint lápos talajok fejlődtek ki.

Felhasznált vizsgálati módszerek

A térképező fúrásokat motoros spirálfúróval mélyítettük le (SÜMEGI 2001). A földtani fúrást 2 méterig, a patak-allúvium kavicsos homokrétegéig, a feküszintig sikerült lemélyíteni. A fúrások során 40 cm hosszú zavartalan magmintákat emeltünk ki. A mintákat hazaszállítás után a különböző vizsgálati céloknak megfelelően hosszában elvágtuk, és a pollenanalitikai vizsgálatra, geokémiai elemzésre szánt részeket, a nemzetközi vizsgálat kívánalmainak megfelelően, 4 °C-on tároltuk.

A szedimentológiai elemzések során a Casagrande-féle areométeres szemcseösszetétel meghatározást (VENDEL 1954) használtuk fel. Az üledékfácies leírásai során a Troels-Smith-féle (TROELS-SMITH 1955) nemzetközi lazaüledék nevezéktani kifejezéseket és szimbólumrendszert használtuk (1. táblázat).

A szelvényből 10 centiméterenként vettünk mintát a pollenanalitikai vizsgálatok elvégzéséhez. A kémiai feltárást a Szegedi Tudományegyetem Növénytani Tanszékén és Ásványtani Tanszékén és a Magyar Állami Földtani Intézetben a HF feltárási módszerrel végeztük el. A minták feltárásához legalkalmasabb módszer keresése során néhány réteget a Magyarországon általánosan alkalmazott Zólyomi–Erdtman-féle $ZnCl_2$-os eljárással (ZÓLYOMI 1952) is feltártunk.

A szelvény leírása

A szelvény feküjét 190–110 cm közötti, enyhén rétegzett, fehéresszürke színű, jelentős kvarc, muszkovit, piroxén ásványokat és Mollusca-héjakat tartalmazó apróhomokos középhomok réteg alkotja. A Mollusca-fauna összetétele (*Lymnaea stagnalis, Lithoglyphus naticoides, Planorbis planorbis, Unio*

crassus), a pleisztocén hidegtűrő és hidegkedvelő fajok hiánya alapján már ez a feküréteg is a holocén során rakódott le. Ez a szint pollen szempontjából sterilnek bizonyult. Az üledéket jelentős ülepedési energiával rendelkező vízmosás, valószínűleg egy patak halmozta fel. A kvarcszemcsék döntő részének alakja szinte teljes mértékben lekerekített, ezért feltételezzük, hogy ezek a szemcsék a pannon üledékből álló hegylábfelszínről halmozódottak át.

110–80 cm között, a fekü homokrétegre egy szürkésbarna színű, jelentős szerves anyagtartalmú, agyagos kőzetliszt réteg, tavi-mocsári üledék települt. Az üledékváltás alapján a fekü kőzetet felhalmozó patak elmozdult a vizsgált területről és a kialakult patakhát következtében a terület lefolyástalanná vált. A kialakult patakhát mögötti mocsár, tavi környezetben pangóvíz, időszakos tó alakulhatott ki és az áradások során jelentősebb mennyiségű üledék halmozódhatott fel.

80 cm-től a felszínig növekvő szerves anyagtartalmú, feketésbarna színű, agyagos kőzetliszt réteg települt. Ezt a szintet néhány cm vastagságú tőzeges rétegek szakították meg. Valószínűsíthető, hogy a tavi környezet időnként eutrófizálódott, vagy a vízszint csökkenés során elmocsarasodott. A vízi élettér változása talaj bemosódások nyomán is elkezdődhetett.

Mélység (cm)	**Troels-Smith rendszer**
0 – 60 cm	Ld 2 Th2
60 – 71 cm	Ld 2 As2
71 – 72 cm	Ld 2 As1 Dl 1
72 – 89 cm	Ld 2 As2
89 – 100 cm	Ld 2 As1 Dh 1
100 – 111 cm	Ld 2 As2
111– 117 cm	Ld 1 As2 Dh 1
117 – 120 cm	Ld 2 As2
120 – 131 cm	Ld 1 As2 Dl 1
131 – 140 cm	As2 Ag2
140 – 180 cm	Ld 1 As2 Dl 1
175 – 180 cm	Ga2 Gs2

1. táblázat: A fúrással feltárt üledék kifejlődése a mélység függvényében Troels-Smith kategóriák alapján
Chart 1: The evolution of the deposit drilled by boreholes as a function of depth based on the Troels-Smith classification

Pollenanalitikai vizsgálat eredményei

A szelvényben feltárt mintákban csak 110 és 90 centiméter között maradtak fenn pollenmaradványok. Már az első szintben erőteljes emberi hatás nyomait lehetett kimutatni (taposás, legeltetés hatására terjedő gyomok, gabonapollenek, erdőirtás nyomai). A pollenszelvény kifejlődése alapján a szelvény feküje legkorábban a bronzkor végén alakult ki, de ennél későbbi dátum is feltételezhető, korábbi viszont nem. A kronológiai pontosítást csak a folyamatban lévő radiokarbon mérések adatai alapján tudjuk elvégezni.

A kemeneskápolnai szelvény 120–110 cm közötti pollenmintájára jellemző volt, hogy az egykori asszociáció erősen bolygatott lehetett (*Concentrysistes* jelenléte). A pollenszemcsék összetétele nagyon sekély vízborításra, valószínűleg erősen tőzeges környezetre utalt. Főként a nedves talajt kedvelő mohák (*Batramia, Apanorhegma, Riccia*), néhány haraszt, köztük a napjainkban már csak a szubkárpáti és prealpi régióban élő korpafüvek (*Lycopodium*) és párfányok (*Dryopterus, Polypodium*) tenyésztek. Ez alapján az egykori nedves rét talaja savanyú kémhatású lehetett (WILLIS et al. 1998, SÜMEGI 1998). A vízben élő növények is rendkívül sekélyvízre utaltak (*Spirogyra, Stratiotes*). A szárazföldi élettérben, néhány nagy pollentermelésű, távoli behordódásra utaló fenyőn (*Pinus, Picea*) kívül más fás növényzet alig fordult elő. Viszont előkerült a dió (*Juglans*) néhány pollenszemcséje.

A dió a középső bronzkortól jelenik meg a kárpátmedencei pollenszelvényekben, így jelenléte korban maximálja a réteg kifejlődésének korát (SÜMEGI 1999). A lágyszárúak között elsősorban fészkesek (*Compositae, Chenopodium*) tenyésztek, de jelentősebb arányban jelentek meg a taposást tűrő útifűvek (*Plantago*-félék) is. Mindez, valamint az aránylag nagyobb mennyiségben előforduló boróka, *Juniperus*, is – amely főként kiirtott erdők helyén, legelőkön található – jelentősebb erdőirtás kialakulását jelezte. A domináns lágyszárúak a libatópfélék (*Chenopodium*) erőteljesen legeltetett rétekre, taposott területekre jellemző gyomok. A pollenkép alapján feltételezhető, hogy a bronzkor végén, a vaskor kezdetén erdőirtást követően a bemosódó üledék, szerves törmelék és erodálódott, áttelepítődött talaj hatására kiterjedt mocsaras területek alakultak ki a Ság hegy déli előterében. Ezek a savanyú mocsárrétek elsősorban legelőterületként kerülhettek hasznosításra.

A kemeneskápolnai szelvény 110 és 100 cm közötti szelvényszakaszának kialakulásakor is a sekély, nedves, iszapos környezetet jelző növényzet uralkodhatott. Valószínűleg vízszintemelkedés (patak meder feliszapolódás?) következtében, a sporomorpha állomány fokozatosan megemelkedett, diverzitása, sokszínűsége növekedett. Ezt, valamint az intenzívebb legeltetést, az extenzív állattartás kiterjedését támasztotta alá a perjék (*Poa*) felszaporodása és az *Achillea* megjelenése is (HUGHES–MATHEWES–CLAGUE 2002). A mohák és az iszapnövényzet (*Elatine*) mellett, nedves talajra utaló növények uralkodtak (*Taraxachum, Chenopodium bonus-henricus*). A vízi növényzet

(*Spirogyra*) továbbra is nagyon sekély, időszakosan kialakuló, gyorsan átmelegedő pangóvizeket jelzett. A szárazföldi vegetációban továbbra is csak a nagy pollentermelésű fenyőfélék (*Pinus, Picea*) fordultak elő jelentősebb arányban. A dió virágporszemcséi továbbra is jelen vannak, bár számuk csökken.

A sekély lápi környezetet mocsaras környezet válthatta fel. Jelentősen nőtt a plankton szervezetek (*Spirogyra*) száma. A szárazföldi élettérben a fűz (*Salix*) mellett nyír (*Betula*) is tenyészett. A lágyszárúak között előforduló *Chenopodium album* és a *Centaurea cyanus* kissé távolabbi területen, valószínűleg a hegyláb felszínen már agrártevékenységre, egykori szántóföldi művelésre utalhat (TAYLOR-GRIFFITS et. al. 1994, BEHRE 1988).

Összefoglalás

Az asszociáció nagymértékű tőzeges vízborításra, nedves iszapos lapályra, és erdőirtást követően kialakult fátlan környezetre (*Juniperus*) utalt. Az eleinte sekély lápi környezet vízszintje a későbbiekben megemelkedett, amit az algaösszetétel megváltozása is alátámasztott. A legfelső minta már mocsaras környezetet mutatott, ahol a földművelésre utaló növények (*Chenopodium album, Centaurea cyanus*) is megjelentek. A pollenösszetétel alapján valószínűsíthető, hogy a bronzkor második felétől a vaskor végéig tartó évszázadok egykori növényzetét, emberi hatásra történő növényzeti változást rekonstruálhattuk a pollenszemcsék összetétele alapján a vizsgált szelvényszakaszban. Egy erdőirtás követő növényzeti átalakulást és tájhasznosítási változás rajzolódott ki a pollenvizsgálat alapján. Kronológiailag csak a folyamatban lévő radiokarbon vizsgálatok nyomán tudjuk pontosítani a szelvényünket és kultúrához is csak ez után köthetjük erdőirtási szintünket. Elképzelhető, hogy a rekonstruált időszak vége a kelta korral párhuzamosítható.

A Ság hegy régészeti kutatástörténete

1876-ban a Ság hegyről – amely a bazaltbányászás megkezdése előtt még 291 (ma 279) méter magas volt – szórványosan előkerülő régészeti leletekről elsőként Lipp Vilmos szombathelyi pap-tanár a Vas megyei Régészeti Egylet elnöke írt.

1904-ben Boros Jenő celldömölki ügyvéd szőlőjében – az alsósági hegyoldalon – késő bronzkori urnatemető került a felszínre. A lelőhely és a leletanyag szemlézését Kárpáti Kelemen és báró Miske Kálmán, a Vasvármegyei Múzeum őrei – utóbbi annak későbbi igazgatója – végezték el. 1923-ban a Miske Kálmán és Tompa Ferenc irányításával ásatás is folyt a hegyen, ma azonban pontosan már nem azonosítható helyen.

Lázár Jenő a Sághegyi Bazalt Bánya Rt. mérnöktulajdonosa nemcsak a hegyen, de annak környezetében (tumulusok: Jánosháza, Mesteri, Sándorháza) is végeztetett ásatásokat. A hegyen a bányaművelést megelőzően letermelt humuszos fedőrétegből kigyűjtette a régészeti emlékeket. Ez a tevékenysége ugyan kulturális örökségmentőnek nevezhető, de korrekt régészeti kutatásnak a legkevésbé. A több ezer tárgyat számláló anyagból gazdag gyűjteményt, azaz magán múzeumot rendezett be Celldömölkön. Lázár jelentős magángyűjteményét ma a Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) őrzi.

A Ság hegy a hazai és a nemzetközi tudományos köztudatba 1939-ben, Mozsolics Amália Folia Archeologica-ban megjelent tanulmánya (2. számú kincs) révén került. A hegyről máig öt késő bronzkori kincslelet (köztük aranytárgyak) előkerüléséről tudunk. A tudományos feldolgozások sorában Patay Pál (kora bronzkor), Hunyadi Ilona (kelta emlékek) és Banner János (péceli kultúra) munkái következtek. Patek Erzsébet nevéhez fűződik (1968) a Lázár-gyűjtemény urnamezős kultúrához kapcsolható emlékeinek monografikus közlése, majd a Hallstatt kultúra tárgyainak összefoglalása (1993). Utóbbiban a hegy környéki tumulusok gazdag leletanyaga is szerepel. Jelentős teret szentelt a Ság hegy emlékeinek Kőszegi Frigyes (1988) a Dunántúl késő bronzkori régészetét taglaló művében. Az újabb nemzetközi tudományos szakirodalomból Svend Hansen monográfiáját (1994) kell okvetlenül kiemelni.

A bronz tárgyak archaeometriai vizsgálatát már Lázár Jenő elindította (1943), újabban pedig Czajlik Zoltán és munkacsoportja közöltek (1999) elemzéseket.

E rövid kutatástörténeti összefoglalóból is láthatjuk, a Ság hegy nemcsak a hazai, de a nemzetközi régésztársadalom számára is értékes lelőhelynek számít. Bár hiteles és jól dokumentált régészeti ásatás a hegyen ez idáig nem folyt, az ennek ellenére ismert hatalmas mennyiségű leletanyag bizonyítja, hogy a Ság hegy és a térség története elválaszthatatlan a szűkebb és a tágabb európai régió meghatározó folyamataitól.

Ilyen előzmények miatt, s mert a Ság hegy és környéke mindig a vasi régészeti kutatás peremterületének számított indítottunk kutatási programot a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem tanszéke régésztechnikus képzése keretében, a Vas megyei Múzeumok Igazgatósága Savaria Múzeuma szervezésében a hegy környékén. Terepbejárásokat végeztünk, majd – és közben – 1995-ben Izsákfa és 2000-től máig Mesteri határában folytatjuk tanásatásainkat.

A környék régészeti kutatásának eredményei

Először is sajnálattal meg kell állapítani, hogy a kiválasztott területen közel két tucat topográfiailag azonosíthatatlan és közelebbről meg nem határozható korú lelőhelyet ismerünk. Ezek hitelesítő terepbejárását és pontos keltezését mielőbb el kellene végezni.

Újkőkor és rézkor (1. lista, 3. kép)

Mindössze 8 helyről van információnk e két korszakról. 5 helyen az újkőkor és 7 esetben a rézkor emlékeit ismerjük. A két korszak együtt 4 helyen fordul elő. Pontosabb időrendi besorolásra – a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján – mindkét időszakból csak 1-1 lelőhelyen (Tokorcs–Pityerdombi dűlő: DVK, Ság hegy: Pécel-badeni kultúra) van mód. A Ság hegyi Pécel-badeni temetkezéseket csak több, feltűnően ép edény alapján feltételezzük.

E kevés adatból – ami nyilván a kutatatlansággal magyarázható – csupán annyi állapítható meg: mindkét korszakban lakott volt a térség, s hogy a megtelepedésnél a Cinca- és a Kodó-patak teraszait részesítették előnyben.

Bronzkor (2. lista, 4. kép)

A teljes időszakot – a kezdetektől a korszak lezárultáig – 16 hely adatai reprezentálják. A megelőző korszakhoz képest árnyaltabb történeti rekonstrukcióra nyílik lehetőség. A közeli, Csöngéről származó (KEMENCZEI 1988. 40.) halomsíros hosszú kard (Rapier) és a szintén a vizsgált régión kívül, de a közelben található jánosházi tumulus (FEKETE 2004) a Halomsíros kultúra erőteljes jelenlétére utalnak. Bronz kincset 4 helyről (Alsóság: 1, Ság hegy: 5, Izsákfa: 1, Kemenesszentmárton: 2 /?/) említhetünk. Ezek között találunk a Halomsíros kultúrához köthető tárgyakat, de zömük az Urnamezős kultúra időszakának emlékanyagát gazdagítja. A Ság hegyen előkerült öntőformák, valamint a hegyről és környékéről ismert kincsleletek a kultúra centrális szerepű bronz feldolgozó – és talán vallási (9. kép) – központjáról vallanak. A legkésőbbi – már a kora vaskorba átvezető – emléket az alsósági (5. sz.) kincslelet jelenti. Az Urnamezős kultúra temetőit nem csak a Ság hegyről, de pl. a közeli Csönge (KEMENCZEI 1996) határából is ismerjük. Ugyaninnen egy talán áldozati tárgyként vízfolyás mellé elásott bronz kardról is tudomásunk van (ILON 1992).

Az intenzív bronzfeldolgozás és a központi telep kiépítése a táj erdőségeinek bizonyosan intenzív elpusztításával járt, esetleg ekkor (vagy a kora vaskorban?) és ennek következtében mocsarasodott el a hegy környéke. Ehhez a táj átalakításhoz a mezőgazdálkodás (megnövekvő létszámú lakosság ellátása) és a lakótelepek építése is hozzájárult.

A korszak egészében a Marcal révátkelőjének ellenőrzésében fontos szerepet játszottak a merseváti határban élők. (Ld. erről bővebben a mezőlaki mintavételezés feldolgozásánál írottakat a Marcal-völgye régészeti lelőhelyeiről.) A Ság hegyet övező és annak ellátásában szerepet vállaló, a kutatás kezdeti állapota miatt szórványos települési adatok jelenlegi ismereteink szerint csupán az urnamezős időszakban sűrűsödnek (3., 13–14., 16. sz.), amelyeket az elrejtett bronz kincsek (4–5., 8. sz.) csak megerősítenek.

Vaskor (3. lista, 5. kép)

Az adatok alapján valószínűnek tűnik, hogy a korábbi központi (9. kép) szerepű Ság hegy jelentősége a keleti Hallstatt kultúra idején ugyanúgy itt is fennmaradt, ahogy az a velemi Szent Vid és a góri Kápolnadomb esetében is megfigyelhető. A térség és közvetlen környéke számos halomsírja (9 helyen, pl. 10. kép) ezt megerősíti.

A kelta megtelepedés sem kerülte el a hegyet, s a központi szerep is megmaradhatott. Talán védelmében is szerepet játszott az a közösség, amely harcosának hamvakat tartalmazó sírját Celldömölk belterületén (3. sz.) mentették meg. Kemnessömjén, Mesteri és Izsákfa határának vízparti kistelepei a hatalmi centrum hátországát képezhették.

Nem valószínű, hogy ezekben az évszázadokban a környezetre nehezedő nyomás csökkent volna.

Római kor (4. lista, 6. kép)

A vizsgált régióban 19 helyről ismerjük a kor emlékeit. A Birodalom szerkezeti struktúrájában – a korábbiakhoz képest – azonban a Ság hegy szerepe megváltozhatott. A tudományos kutatás a közeli Somló hegy környékén keresi azt a települést, amelynek territóriumához tartozhatott a talán üdülőhelyként kellemes környezetet biztosító bazalt kúp, amely az intenzív föld- és szőlőművelésnek is kiváló terepet biztosíthatott. Ezt igazolják a Tokorcs határában előkerült kincslelet 10 789 db bronz pénze (SEY – MEDGYES – TORBÁNYI 1998) mellett a mezőgazdasági eszközök (őrlőkő alsó része, ekevas, csákányok, vaskolomp stb.), amelyeket 378 körül egy település közelében rejtett el hajdani tulajdonosa, valószínűleg egy „barbár" támadás miatt. A település feltárásából kapa és szőlőmetsző kés (MEDGYES 2002. XIV. t. 339.) is múzeumba került.

A kemeneskápolnai, mozaikpadlós villa lakói között romanizált, továbbélő kelták is lehettek az ún. bennszülött kerámia leletanyag (11. kép) tanúsága szerint.

Valószínűleg a Savaria – Bassiana – Arrabona útból ágazik el a Kemenesmihályfa – Kemenessömjén és

Vönöck határából ismert római kori út, amely bekapcsolta a provincia vérkeringésébe az előbb említett tokorcsi települést és a merseváti villát is. Egy ehhez – a Ság hegy nyugati oldalán haladó – csatlakozó másik útra települt talán a kemeneskápolnai és a Mesteri-intaházai villa.

A rendkívül intenzív mezőgazdálkodás és építő tevékenység további és már megfordíthatatlan változásokat idézhetett elő a tájban.

A népvándorlás- és a magyar honfoglalás kora (5. lista, 7. kép)

Ezt a néhány évszázadnyi időt csak szórványos adatok reprezentálják, ami pusztán azt a következtetést engedi meg: a terület lakott volt és mind az avarok, mind őseink megszállták.

Celldömölk, Vásárosmiske és Izsákfa avar kori emlékei közül vitathatatlanul az izsákfai késő avar kori temető (PLAJNER–SZAKSZ 1996) emelkedik ki 44 feltárt sírjával. Celldömölk és Kemenesszentmárton lovassírjai pedig csupán őseink térségbeli megjelenését igazolják.

Árpád- és középkor (6. lista, 8. kép)

A szláv őslakosságra a Kemeneshát és Kemenesalja kistáj elnevezések előtagja (kamenü = kő, szláv eredetű: KISS 1980. 326.) utal, de régészetileg megfogható emlékanyagukat a mai napig nem ismerjük, vagy nem tudta elkülöníteni a kutatás.

A falvak egy részét királyi szolgáltató népek, földműveléssel és szőlőműveléssel (?) foglalkozó udvarnokok lakták. Vas megye pillanatnyilag ismert legkorábbi (11. század) és nagymértékben feltárt települése (11 házával és műhelyével, valamint közkútjával: (12. kép) Celldömölk alsósági városrészén, a Vulkán-fürdő területének megelőző feltárásán került elő. Második legnagyobb (1940: 12, 2001–2006: 420 sír) – szinte folyamatosan, a 11. század második felétől a 17. századig használt – temetőjének (13. kép) kutatása pedig Mesteri-Intaháza határában van folyamatban. Az ásatásokból ismert Árpád-kori falvak száma nyilván nem azonos a hajdan létezőkkel. Ezt példázza Boros(z)d Árpád-kori falu esete, amelynek helye közelebbről nem meghatározható (KISS 2000. 20.), de válahol Ság – Dömölk – Tokorcs területén lehetett. Netán azonos az előbb említett Vulkán-fürdőnél feltárt településsel? Esetleg Tokorcs határának még régészetileg sem azonosított településhelyével? Régészetileg még nem azonosítottak Nemesdömölk, Kiscell és Izsákfa középkori falvak sem, de az sem bizonyos, hogy a celldömölki Eltz-kastélynak nem volt-e középkori előzménye? Valójában még kutatatlan a Bokodi (Bokudi) főesperes központja, amelyre csak szórvány adatok és a Bokodpuszta helynév utal. A -háza utótagú helynév (pl. Sándorháza) 13–15. századi községet sejtet, amit viszont terepbejárási eredmények is igazoltak. Kissé jobban ismert a 14. századtól hiteleshelyként működő dömölki bencés apátság (KOZÁK 1961), amelynek komplexuma a Ság hegy bazalt tufájából épült.

Talán a tatárjárást követő királyi várépítési programként helyben bányászott anyagból épült meg a Ság hegy, mára nyom nélkül elpusztult (elbontott?) kő vára. Így kerülhetett sor a török korban a kemenesszentmártoni templom vártemplommá alakítására. A Bécs ellen, vagy egyszerűen csak az adóztatás illetve területfoglalás céljából vezetett török hadjáratok több esetben végeztek nagy pusztítást a mikrorégió településstruktúrájában és lakosságában.

A tájátalakítás és a településszerkezet változásait és állapotát ezt követően a II. József-kori (18. század vége) katonai felmérések térképlapjai rögzítik.

Lista:

A listákon és a térképeken is a települések betűrendje alapján rendeztük a lelőhelyeket.

The rescue sites have been classified in the lists and on the maps based on the alphabetical order of the settlements.

1. lista: Újkőkor és rézkor (3. kép)
List 1: Neolithic and the Cooper Age (Fig. 3)

1. Celldömölk–Ság hegy: Pécel-badeni település és temetője (BANNER 1956. 20–21.)
2. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta I.: újkőkori és rézkori településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
3. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta II.: újkőkori és rézkori településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
4. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta III.: újkőkori és rézkori településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
5. Kemenesszentmárton–Felső-Marcal melléke: újkőkori és rézkori telep (ILON–RASZTOVICS 2000. 150.)
6. Mersevát–Hímeskő: rézkori telep (ILON–RASZTOVICS 2000. 148.)

7. Tokorcs–Pityerdomb dűlő: újkőkori (DVK) település (ILON–RASZTOVICS 2000. 181.)
8. Tokorcs–Kis haraszt: rézkori település (ILON–RASZTOVICS 2000. 181.)

2. lista: Bronzkor (4. kép)
List 2: Bronze Age (Fig. 4)

1. Celldömölk–Ság hegy: középső bronzkori hosszú tőr, késő halomsíros-korai urnamezős tőrök, urnamezős település és temetői (KEMENCZEI 1988. 15., 25., 31., 69., LÁZÁR 1951. 37., PATEK 1968. 135–148.) és 5 (romándi horizont) bronz kincs (MOZSOLICS 2000. 37–39.)
2. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta, homokbánya: kora bronzkori hamvasztásos sír (ILON 2004. 214.)
3. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
4. Celldömölk–Izsákfa, Guta dűlő: korai urnamezős korú bronz kincslelet (1983, Fekete M. hitelesítő ásatása – publikálatlan, KEMENCZEI 1988. 62.)
5. Celldömölk–Alsóság, Puskin u.: bronz kincslelet a késő bronz- kora vaskor átmenetének időszakából (KEMENCZEI 1996. 470.)
6. Kemenessömjén–Radó-cser: késő bronzkori halomsírok (KÁROLYI 2004. 151.)
7. Kemenesszentmárton–Felső-Marcal melléke: bronzkori és bronzkorvégi telep (ILON– RASZTOVICS 2000. 150.)
8. Kemenesszentmárton: két korai halomsíros kard és kurdi típusú bronzok (Mozsolics 1985. 134., KEMENCZEI 1988. 15., 20., KEMENCZEI 1991. 84.)
9. Köcsk–Berek alja: településnyom (1988, terepbejárás)
10. Mersevát–Hímes kő: kora- vagy középső bronzkori telep (ILON–RASZTOVICS 2000. 148., KÁROLYI 2004. 134. kép)
11. Mersevát–Falu feletti dűlő: késő bronzkori telep (ILON-RASZTOVICS 2000. 148.)
12. Mesteri–Egyes halmi dűlő I.: középső bronzkori településnyom (1984, 2001, terepbejárás)
13. Mesteri–Egyes halmi dűlő II.: település a késő bronz- kora vaskor átmenetének időszakából (2000, Ilon G. ásatása – publikálatlan)
14. Mesteri–Padoskertalja: település a késő bronz- és a kora vaskor időszakából (2004, terepbejárás)
15. Nemeskocs határa: urnamezős korú szórvány edények (leltározatlanok a Savaria Múzeum raktárában)
16. Vásárosmiske–Pet hegy alja: késő bronzkori településnyom (2003, ajándékozás)

3. lista: Vaskor (5. kép)
List 3: Iron Age (Fig. 5)

1. Boba: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 41., LÁZÁR 1955. 202.)
2. Celldömölk–Ság hegy: kora vaskori sír (LÁZÁR 1951. 37.) és település (FEKETE 1985.), kelta településnyom (KÁROLYI 2004. 163.)
3. Celldömölk–Deák F. u. 11.: kelta fegyveres sír (KÁROLYI 2004. 163.)
4. Celldömölk–Alsóság-Kismező: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 40., VADÁSZ 1997.)
5. Celldömölk–Alsóság-Homoki-alsó dűlő: kora vaskori (?) tumulus (1983, felmérés)
6. Celldömölk–Izsákfa-Mágorta: kora vaskori és kelta településnyom (1967, Károlyi M. ásatása – publikálatlan)
7. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta III.: kora vaskori és kelta telepnyom (ILON–RASZTOVICS 2000. 150.)
8. Celldömölk–határában a 88. sz. út hídja mellett, a Cinca-patak partján, az Ostffyasszonyfára vezető út torkolatával és az olajtárolókkal szemben kora vaskori (?), elszántott tumulusok (LÁZÁR 1951. 1. kép)
9. Kemenessömjén–"Ökörtilos" Kis mező és Cser dűlő között: kelta településnyom (ILON– RASZTOVICS 2000. 180.)
10. Kemenessömjén–Cser: kora vaskori (?) tumulusok (1939, Holéczy Z. ásatása – publikálatlan)
11. Kemenesmihályfa–Sisakdomb: kora vaskori (?) tumulus (1996, Ilon G. ásatása – publikálatlan)
12. Mesteri–Sándorháza melletti tumulus, Egyes halmi dűlő I.: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 40.)
13. Mesteri–Mesteri melletti tumulus: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 37–40.)
14. Mesteri–Padoskertalja: kelta településnyom (2004, terepbejárás)
15. Celldömölk–Sasházi dűlő: kora vaskori (?) halomsír (2003, terepbejárás)

4. lista: Római kor (6. kép)
List 4: Roman Age (Fig. 6)

1. Celldömölk–Sándorháza: telepnyom (ismeretlen időpont, terepbejárás)
2. Celldömölk–Szél hossza: telepnyom (1962, P. Buócz T. ásatása – publikálatlan)
3. Celldömölk–Izsákfa-Bokodpuszta, Dercona-dűlő: villa (1962-63, P. Buócz T. ásatása – publikálatlan)
4. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta IV: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)

5. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta V.: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
6. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta I.: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
7. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta VI.: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
8. Kemeneskápolna–Dombi-dűlő, Tanai-tag, Kis-rét, Bödönkúti dűlő: villa (1984, 2000: terepbejárás)
9. Kemenesszentmárton: római kori út a külterületen, amelyet a középkorban is használhattak. Legkorábbi ábrázolása 1830-ból a Vas Megyei Levéltár „Kemenesi Csernek rajzolatja" c. térképén tanulmányozható.
10. Kemenessömjén–"Ökörtilos" Kis mező és Cser dűlő között: településnyom (1988, terepbejárás)
11. Köcsk–Kisnyárkás: településnyom (1988, terepbejárás)
12. Köcsk–Berek alja: településnyom (1988, terepbejárás)
13. Köcsk–Piros dűlő: településnyom (1988, terepbejárás)
14. Mersevát–Kalingya: villa (1963, 1990, terepbejárás)
15. Mersevát–Cinca pataktól D-re I.: út és település épülettel (1983, terepbejárás)
16. Mesteri–Intaháza: villa (2001-től Ilon G. ásatása – publikálatlan)
17. Mesteri–Sándorháza dűlő II.: településnyom (2001. terepbejárás)
18. Mesteri–Padoskertalja: településnyom (2004, terepbejárás)
19. Tokorcs: település és kincslelet (MEDGYES 2002., SEY–MEDGYES–TORBÁGYI 1998)

5. lista: Népvándorlás- és magyar honfoglalás kora (7. kép)
List 5: Migration Period and the age of the Hungarian Conquest (Fig. 7)

1. Celldömölk–Zsidó temető, szórvány: 10. század második fele-végi lovassír (Kiss G. 2000. 21.)
2. Celldömölk–Izsákfa-Bokodpuszta, homokbánya: késő avar kori temető (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
3. Celldömölk határa: 8. századi szórvány leletanyag telepet (?) sejtet (ILON–HAMVAS–MAROSSZÉKY 2000. 24.)
4. Kemenesszentmárton: 10. század második felevégi lovassír (KISS G. 2000. 119.)
5. Vásárosmiske–Baksa-hegy, Teveli J. pincéje: avar kori sír (1956, Nováki Gy. leletmentése)

6. lista: Árpád- és középkor (8. kép)
List 6: Árpád era and the Middle Age (Fig. 8)

1. Celldömölk–Zsidó temető: 10. század I. Boba–Butsfai dűlő: középkori Bucsfa falu és temetője (1988, terepbejárás)
2. Celldömölk–Ság hegy: Árpád- és középkori kővár, település és Árpád-kori temető (KISS 2000. 19–20.)
3. Celldömölk–Sándorháza: településnyom és erődítés (ismeretlen időpont, terepbejárás)
4. Celldömölk–Pórdömölk: település az Árpád-kortól, bencés apátság Boldogságos Szűz Mária temploma (KOZÁK 1961.) és gazdasági objektumai (2000, Ilon G. leletmentése – publikálatlan), valamint egy 11-12. századi temető (KISS 2000. 14–16.)
5. Celldömölk–Ság (Alsó- és Nagyság): udvarnokok települése és temploma az Árpád-kortól (KISS 2000. 20.)
6. Celldömölk–Alsó-dűlő, Vulkán fürdő és környéke: 11-16. századi települések (2003, terepbejárás és ásatás: Ilon G. és Pap I. K., 2005: Polgár P. – publikálatlan)
7. Celldömölk–Izsákfa (vagy Ságfő): település az Árpád-kortól
8. Celldömölk–Izsákfa-Kastélydomb: Árpád-kori vár
9. Celldömölk–Izsákfa-Bokodpuszta: Bokudi főcsperesi központ (2003, leletmentés) és faluja, kora újkori temetője (PLAJNER–SZAKSZ 1996, MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999)
10. Kemenesszentmárton–r.k. templom a késő középkorban várrá alakítva (IVICSICS 1993) és faluja
11. Kemenesszentmárton–Felső-Marcal melléke: középkori telep (MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999)
12. Köcsk–Kisnyárkás: településnyom (1988, terepbejárás)
13. Mersevát–Hímeskő: település, templom és temető (MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999)
14. Mesteri–Felső-Mesteri: falu és Szt. Mihály temploma temetővel (VALTER 2004. 176–177.)
15. Mesteri–Intaháza: Árpád-, közép- és kora újkori temető (2001-től Ilon G. ásatása – publikálatlan)
16. Mesteri–Sándorháza dűlő II.: településnyom (2001, terepbejárás)
17. Mesteri–Padoskertalja: településnyom (2004, terepbejárás)
18. Nemeskocs–Parrag-dűlő, Hat-fai dűlő: középkori Parrag településnyoma (ismeretlen időpont, terepbejárás)

Irodalom:

BANNER 1956
Banner, J.: *Die Péceler kultur.* Budapest, pp. 289 + Taf. CXX

BEHRE 1981
Behre, K. E.: The intepreation of anthropgenic inicators in pollen diagrams. – *Pollen et Spores* vol. XXIII. No.2: pp. 225–245.

BORHIDI 1961
Borhidi, A.: Klimadiagramme und Klimazonale Karte Ungarns. *Annales Universitatis Sci. Budapestiensis de Lorando Eötvös Nominatae, Sectio Biologica,* 4: pp. 21–50.

CZAJLIK–MOLNÁR SOLYMOS 1999
Czajlik, Z. – Molnár, F. – Solymos, G. K.: On the Origin of Late Bronze Age Semi-products Found at Celldömölk-Sághegy According to Electron-mikroprobe (EPMA) Studies. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae* pp. 35–46.

FEKETE 1985
Fekete, M.: Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez. *Beitrag zur Tätigkeit der früheisenzeitlichen Toreuten und Händler.* – *Archaeologiai Értesítő* 112: pp. 68–91.

FEKETE 2004
Fekete, M.: A jánosházi halomsír. *Das Hügelgrab von Jánosháza.* – In. ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. (ed. Ilon G.) Bozsok Szombathely 2002. október 7–9. – Szombathely, pp. 157–181.

HANSEN 1994
Hansen, S.: *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. 1-2.* UPA 21. – Bonn

HUGHES–MATHEWES–CLAGUE 2002
Hughes, F.G. – Mathewes, R.W. – Clague, J.J.: Use of pollen and vascular plants to estimate coeismic subsidence at a tidal marsh near Tofino, British Columbia. – *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 185: pp. 145–161.

HUNYADI 1942, 1944
Hunyadi, I.: *A kelták a Kárpát-medencében.* – Budapest

ILON 1992
Ilon, G.: A településszerkezet és a fémművesség kapcsolatáról az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában. – In. A Dunántúl településtörténete IX. (ed. Somfai, B.) Veszprém, pp. 9–22.

ILON 1992
Ilon, G.: Csészésmarkolatú kard Csöngéről. *Ein Schalenkaufschwert aus Csönge (Komitat Vas)* – *Communicationes Archaeologicae Hungariae* pp. 19–22.

ILON 1999
Ilon, G.: A térség története az államalapításig a régészeti leletek tükrében. – In. *Ság hegy, Kemeneshát, Kemenesalja.* (eds. Boda, L.–Orbán, R.) Szombathely, pp. 32–39.

ILON 2004
Ilon, G.: Őskori temetkezések az utóbbi évtized Vas megyei ásatásain. Adatok a mellékletek és az eltemetett nemének kérdéséhez. *Vorzeitliche Bestattungen auf den archäologischen Ausgrabungen vom letzten Jahrzent im Komitat Vas.* – In. ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. (ed. Ilon G.) Bozsok Szombathely 2002. október 7–9. Szombathely, pp. 211–242.

ILON–HAMVAS–MAROSSZÉKY 2000
Ilon, G. – Hamvas, I. – Marosszéky, B.: Adatok Vas megye avar kori és IX. századi településtörténetéhez. I-II. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2: 18–26, 3: 14–38.

ILON–RASZTOVICS 2000
Ilon, G. – Rasztovics, J.: Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Őskor I. *Prehistoric sites in Vas county.* – In: Válogatás a Berzsenyi Dániel főiskola .... 2. (ed. Ilon, G.) *Pannicvlvs Ser. B. No.* 5. Szombathely, pp. 145–235.

IVICSICS 1993
Ivicsics, P.: Kisebb végvárak, véghelyek Vas megyében. – In. *Studia Agriensia,* 14: pp. 289–310.

KÁRPÁTI 1898
Kárpáti, K.: Vasvármegye őstörténete. – In. *Vasvármegye* (eds. Sziklay-Borovszky) – Budapest, pp. 154–174.

KÁROLYI 2004
Károlyi, M.: NAPSZÜLÖTTEK. *Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Ancient cultures of Savaria before the romans.* – Szombathely, pp. 254

KISS 2000
Kiss, G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. (eds. Kovács, L.–Révész, L.) – Szombathely, pp. 321

KISS 1980
Kiss, L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* – Budapest, pp. 727

KISS 1999
Kiss, T.: *Előkészületek Vas megye régészeti topográfiájához. Római kor.* Szakdolgozat, kézirat, BDF, Szombathely

KEMENCZEI 1988
Kemenczei, T.: *Die Schwerter in Ungarn I.* PBF IV, 6. – München

KEMENCZEI 1991
Kemenczei, T.: *Die Schwerter in Ungarn II.* PBF IV, 9. – Studtgart

KEMENCZEI 1996
Kemenczei, T.: Zur Deutung der endbronze- und früheisenzeitlichen Depotfunde Ungarns. – *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie* 2. 470. és Abb. 13. 17-21.

KEMENCZEI 1996
Kemenczei, T.: Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in NW-Transdanubien. *Folia Archaeologica* 45: pp. 91–131.

KOZÁK 1961
Kozák, K.: Jelentés a celldömölki középkori bencés apátsági templom feltárásáról. – *Archaeologiai Értesítő* 88: pp. 116–121.

KŐSZEGI 1988
Kőszegi, F.: *A Dunántúl története a későbronzkorban. The history of Transdanubia during the Late Bronze Age.* BTM Műhely, 1. Budapest, pp. 220

LÁZÁR 1941
Lázár, J.: Néhány kiegészítő megjegyzés dr. Banner Jánosnak „Bádeni edények a Vas megyei gyűjteményekben" című értekezéséhez. – *Dunántúli Szemle* pp. 239-242.

LÁZÁR 1941
Lázár, J.: A sághegyi I. és II. bronzlelet ismertetése. – *Dunántúli Szemle* pp. 371-379.

LÁZÁR 1943
Lázár, J.: A sághegyi őskori telep bronzművessége. – *Dunántúli Szemle* pp. 280–287.

LÁZÁR 1951
Lázár, J.: A Sághegy-környéki hallstattkori tumulus sírokról. *Tumulus graves belonging to the Hallstatt period from surroundings of Sághegy. Archaeologiai Értesítő* 78: pp. 36-42.

LÁZÁR 1955
Lázár, J.: Hallstattkori tumulus a Sághegy távolabbi környékéről. *Hallstattzeitliche Tumuli aus der weiteren Umgebung des Ságberges (Westungarn).* – *Archaeologiai Értesítő* 82: pp. 202–211.

MAROSI-SOMOGYI 1990
Marosi, S. - Somogyi, S.: *A magyarországi kistájak katasztere.* I-II. MTA Földrajzkutató Intézet Kiadványa – Budapest

MEDGYES 2002
Medgyes, M.: Késő római telep a „Tokorcs-i kincs" lelőhelyén. *Late roman Settlement at the Site of the Tokorcs Coin-Hoard.* - *Savaria Pars Archaeologica* 25:3. (2000-2002) pp. 99–132.

MÉSZÁROS-KÖVECSES 1999
Mészáros, M. - Kövecses, L.: *Előmunkálatok Vas megye középkori régészeti topográfiájához.* Szakdolgozat, kézirat, BDF, Szombathely

MOZSOLICS 1985
Mozsolics A.: *Bronzefunde aus Ungarn.* Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. – Budapest, pp. 235 + Taf. 286

MOZSOLICS 2000
Mozsolics A.: *Bronzefunde aus Ungarn.* Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló. – Kiel, pp. 117 + Taf. 127

PATAY 1943
Patay, P.: Tallózások Vas megye őskorából. - *Dunántúli Szemle* pp. 263-271.

PATEK 1968
Patek, E.: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien.* – Budapest, pp 173 + Taf. CXL

PATEK 1993
Patek, E.: *Westungarn in der Hallstattzeit.* - Weinheim, pp. 177

PLAJNER–SZAKSZ 1996
Plajner, B. – Szaksz, B.: Az Izsákfa-bokodpusztai avar kori temetőrészlet. *Lapok Vas megye történetéből I. Panniculus Ser. C.* No. 53. Szombathely, pp. 6

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK VAS MEGYÉBEN 1952-1989. (eds. Mayer, L.–Tóth, K.) - Szombathely, pp. 110

SEY–MEDGYES-TORBÁNYI 1998
Sey, K. B. - Medgyes, M. – Torbányi, M.: *Der spätrömische Münzschatzfund von Tokorcs.* – Budapest

SÜMEGI 1998
Sümegi, P.: Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. – In: A régésztechnikusok kézikönyve. (ed. Ilon, G.) – Szombathely, pp. 367-395.

SÜMEGI 1999
Sümegi, P.: Reconstruction of flora, soil and landscape evolution, and human impact on the Bereg Plain from late-glacial up to the present, based on palaeoecological analysis. – In. The Upper Tisa Valley. (eds. Hamar, J. – Sárkány-Kiss, A.) Tiscia Monograph Series - Szeged, pp. 173–204.

SÜMEGI 2001
Sümegi, P.: Környezetrégészet problémái Magyarországon. *The problems of environmentel archaeology in Hungary.* - In. ΜΩΜΟΣ I. Fiatal Őskoros Kutatók I. Összejövetelének konferenciakötete. - Debrecen, pp. 17–51.

SÜMEGI 2002
Sümegi, P.: *Régészeti geológia és történeti ökológia alapjai.* – Szeged, pp. 260

TALABÉR–TÓTH 1999
Talabér, T. - Tóth, M.: Vas vármegye régészeti hírei a napi sajtóban 1900-1904. *Panniculus Ser. B. No.* 4. (eds. Ilon, G. – Mayer, L.) – Szombathely, pp. 120

TAYLOR–GRIFFITHS–PEDELEY–PRINCE 1994
Taylor-Griffiths, H. - Pedeley, M. - Prince, I.: Radiocarbon-dated Holocene pollen and ostracod sequence from barrage tufa-dammed fluvial systems in hte White Peak, Derbyshire, UK. - *The Holocene* 4.4. pp. 356–364.

TROELS-SMITH 1955
Troels-Smith, J.: Karakterisering af lose jordater. - *Danmarks Geologiske Undersogelse* ser. IV, 3: (10)

VADÁSZ 1997
Vadász, É. V.: Das Hügelgrab von Kismező bei dem Ságberg. – *Zalai Múzeum* 8: pp. 27–38.

VALTER 2004
Valter, I.: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon.* – Budapest, pp. 327
VAS MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI. (ed. Bárdosi, J.) – Szombathely, 1982. pp. 839
VENDEL 1959
Vendel, M.: *A kőzethatározás módszertana.* – Budapest, pp. 754
WILLIS–SÜMEGI–BRAUN–BENNETT–TÓTH 1998
Willis, K.J. – Sümegi, P. – Braun, M. – Bennett, K. D. – Tóth, A.: Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why? – *Antiquity* 72: pp. 101–113.
ZÓMOMI 1989
Zólyomi, B.: Magyarország természetes növénytakarója. – In. Nemzeti Atlasz (ed. Pécsi, M.) – Budapest, pp. 89
ZÓLYOMI–KÉRI–HORVÁTH 1992
Zólyomi, B. – Kéri, M. – Horváth, F.: A szubmediterrán éghajlati hatások jelentősége a Kárpát-medence klímazonális növénytársulásainak összetételére. – In. Hegyfoky Kabos klimatológus születésének 145. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés előadásai. MTA Debreceni Területi Bizottságának kiadványa – Debrecen-Túrkeve, pp. 60–74.

The history of Ság Hill's immediate vicinity as reflected by archaeological data and the survey of environmental archaeology

A geological trench for the purpose of a pollen analyses was marked south of the Ság Hill, nearly 3.000 air kilometers, at the boundary of Kemeneskápolna, in the foreground of Ság Hill, on the alluvial plateau of Creek Mágorta facing the hill foot region, 127 meters above sea level, in the latitude of 47° 18' north and in the longitude of 16° 58' east. The alluvium of the creek is surrounded by the hill foot surface from the northern, north-eastern direction and by a bench gravel wash jotting out from the western direction.

The survey boreholes were drilled by a drill-point driller. The geological borehole was drilled down to the gritstone layer of the creek alluvium, in other words to the footwall. Undisturbed core samples having a length of 40 centimeters were excavated in the course of the drillings. The fossil Pleistocene alluvial plains having a diameter of nearly 200 meters were selected for the purposes of pollen analyses and the survey boreholes, whilst a trench was dug into the bottom formed behind the Holocene creek ridge following the aforementioned survey boreholes, where samples having a length of 40 centimeters and a width of 10 by 10 centimeters and formed by 20 centimeter superimpositions were excavated. Samples were taken in each 10 centimeters to complete the pollen analytical tests.

The association referred to high volume turf water surface, wet muddy bottomland and a treeless environment (*Juniperus*) formed following deforestation. The water level of the paludal environment being shallow in the beginning period later rose, which the modification of the alga content also proved. The top sample indicated paludal environment, where plants *(Chenopodium album, Centaurea cyanus)* referring to agriculture also appeared. Based on the pollen content it may be probable that the former flora of the centuries from the second half of the Bronze Age (demonstrated by nut/*Juglans*) to the end of the Iron Age as well as its changes by man has been retraced in the trench section subject to survey. Said pollen analyses demonstrated massive flora modification and changes in landscape utilization following deforestation. In chronological terms, we may determine the trench more accurately following the effects of the radiocarbon survey in progress, likewise the deforestation level may be attached to the culture afterwards. Supposedly, the end of the reconstructed period is parallel with the Celtic era.

The archaeological rescue sites at the boundaries of the following settlements located in the immediate vicinity of the archaeological sampling process were taken into account: Boba, Celldömölk (and suburbs, former independent settlements, such as Nagyság/Alsóság/Ság, Izsákfa), Kemeneskápolna, Kemenes-

mihályfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Köcsk, Mersevát, Mesteri, Nemeskocs, Tokorcs and Vásárosmiske totaling a region of cc. 200 km^2 involved in the survey. This zone used to be a blank area on the map of the archaeological research in the county and scarcely may we outline credible excavations. The most recent researches (in Tokorcs: Roman settlement, excavations at the boundary of Mesteri: Late Bronze – Early Iron Age settlement section, Roman villa and medieval cemetery, Celldömölk-Vulkán-bath: village from the Árpád era) may be added to collections as well as the excavations of Jenő Lázár conducted on Ság Hill and in the immediate vicinity of it. Based on the foregoing the following summary may be reported in an archaeological point of view:

The region of the hill had already been inhabited in the Neolithic (5 rescue sites) and in the Copper Age (7 rescue sites), when the terraces of Creeks Cinca and Kodó were favored. The presence of the Bronze Age was quite intense (16 rescue sites), especially in the periods of the Burial Mound and Urnfield Cultures. The industrial bronze processing as well as the construction of the central seat in case of the latter one certainly implied massive deforestation of the landscape and possibly at that time (or in the early Iron Age?) and owing to such phenomena the immediate vicinity of the hill altered into a paludal area. Agriculture (to assure supply to the increasing population) as well as the construction of habitation sites also contributed to such landscape conversion.

Based on the data available it seems probable that the central significance of Ság Hill in the early periods remained the same in the period of the Eastern Hallstatt Culture, just as such phenomenon was observed in case of St. Vid in Velem and the Chapel Mound of Gór. Several burial mounds (9 sites) found in the region and its vicinity also confirm the aforementioned facts.

Celtic habitation did not avoid the Hill either and the central role may have remained as well. This has been confirmed by the cremation burial of the warrior found in the inner area of Celldömölk and furthermore by the minor settlements located on the water banks at the boundaries of Kemnessömjén, Mesteri and Izsákfa. It is improbable that the pressure put on the environment in these centuries would have been reduced.

Artifacts from 19 Roman Age rescue sites were found, out of which the villas recovered in Tokorcs (treasure and settlement) – Mesteri–Intaháza and Kemenskápolna are important in a route research point of view.

The Avar artifacts recovered in Celldömölk, Vásárosmiske and Izsákfa (44 recovered graves) refer to the consecutive habitation of the area. The horse burials found in Celldömölk and Kemenesszentmárton only confirm the appearance of our Hungarian ancestors in the region.

The prefixes of the Kemenesh át and Kemenesalja micro regions refer to Slav prehistoric population, however their archaeological tangible memories are still unknown, or researches have been incapable to separate them.

Settlements of the Árpád era as well as from the Middle Age are scarcely known despite the fact that the earliest (11th century) settlement (11 houses and workshops and a public well) in Vas County excavated up to the fullest extent and known currently lies at the boundary of Celldömölk. The cemetery (1940: 12, 2001–2006: 420 graves) at the boundary of Mesteri-Intaháza used from the second half of the 11th century to the 17th century has outstanding significance as well, of which excavation has not been finished yet. Regretfully, the stone castle of Ság Hill has no tracks at all today.

Translated by Zoltán Törőcsik

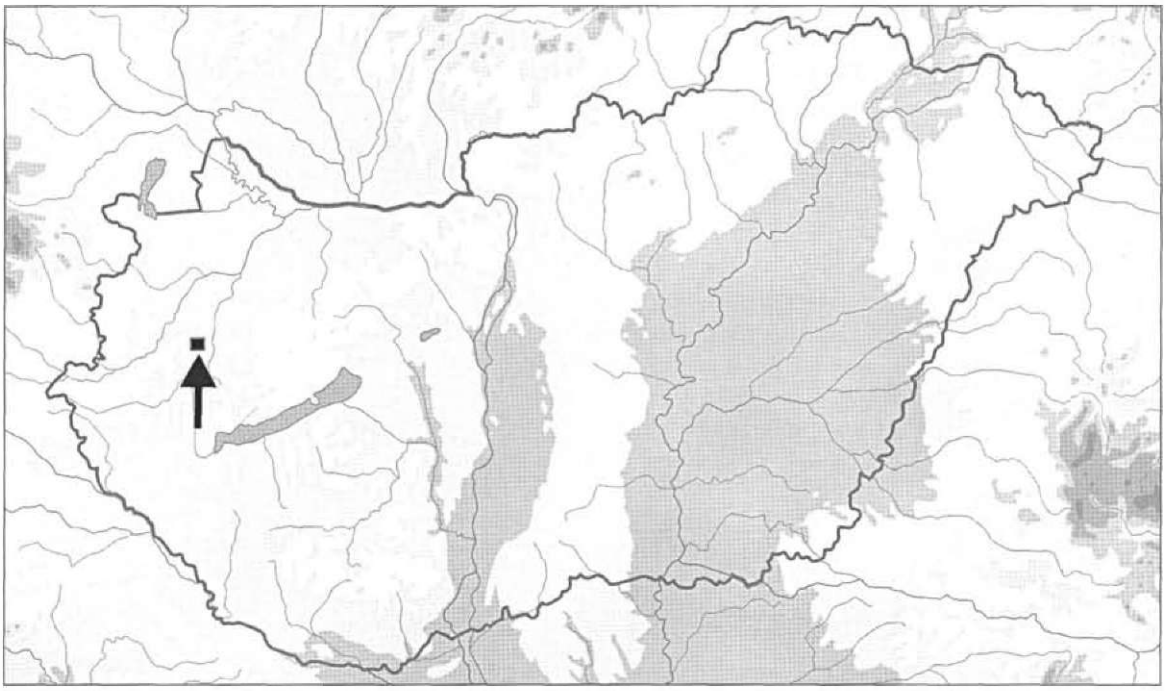

1. kép: Kemeneskápolnai szelvény elhelyezkedése Magyarországon
Fig. 1: Location of the Kemeneskápolna trench in Hungary

2. kép: Kemeneskápolnai szelvény környezetének morfológiai viszonyai
Fig. 2: Morphological conditions of the environment of the Kemeneskápolna trench

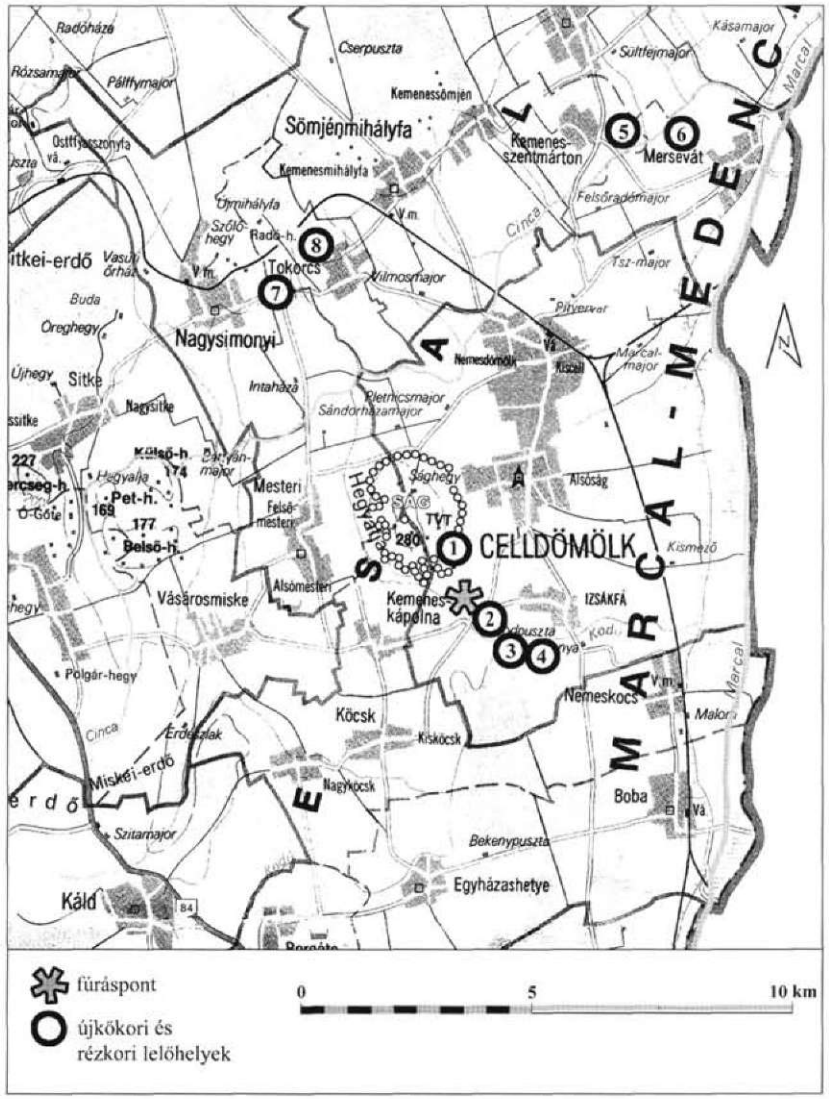

3. kép: Újkőkori és rézkori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 3: Neolithic and Copper Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

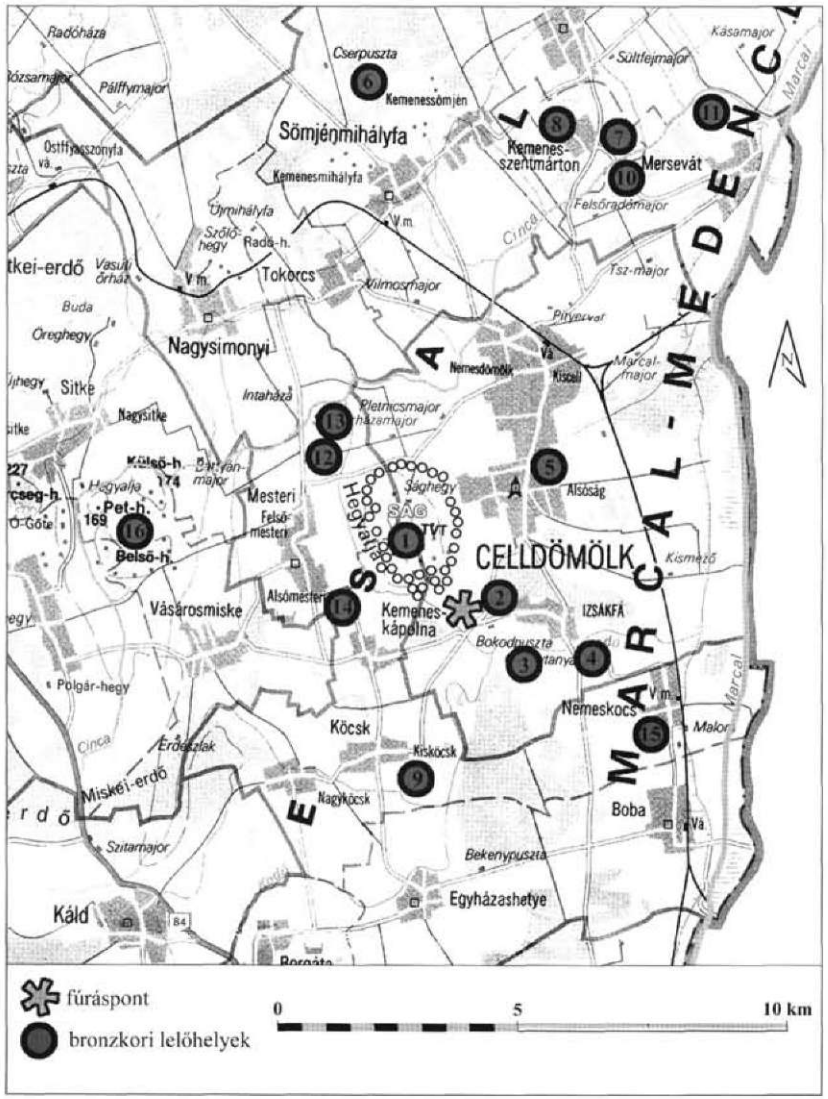

4. kép: Bronzkori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 4: Bronze Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

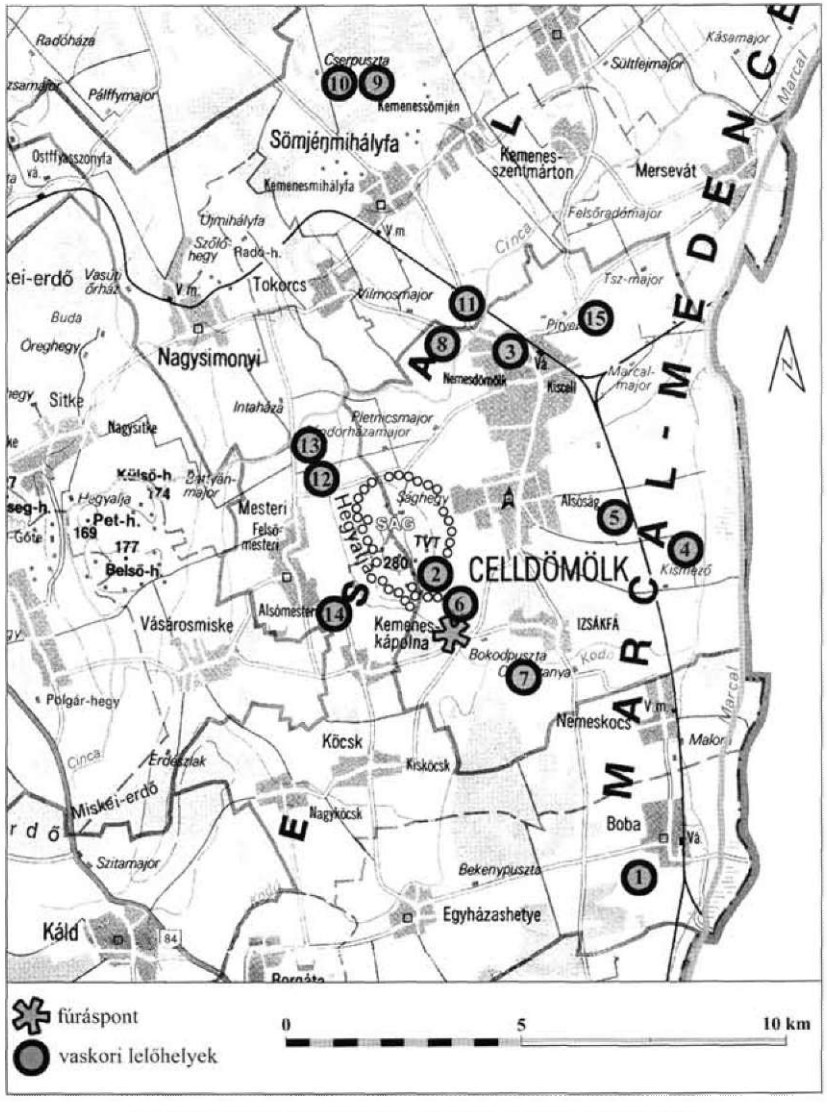

5. kép: Vaskori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 5: Iron Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

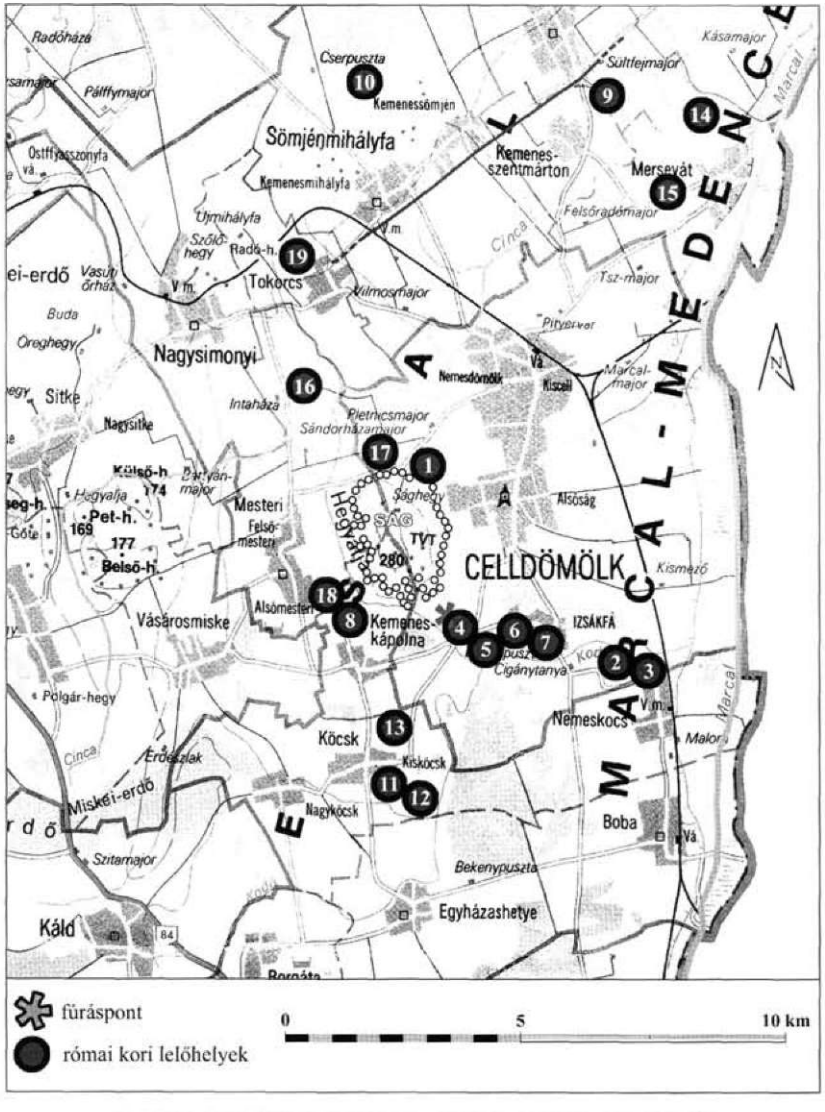

6. kép: Római kori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 6: Roman Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

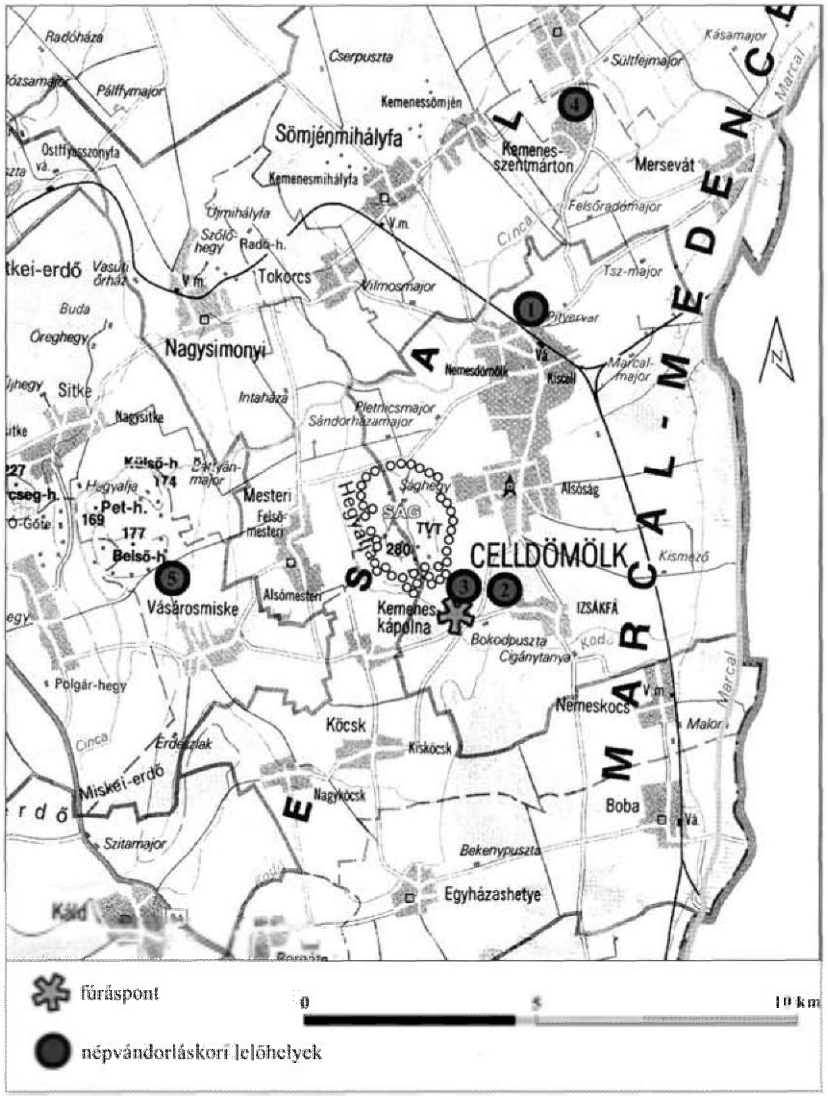

7. kép: Népvándorlás- és magyar honfoglalás kori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája) Fig. 7: Archaeological rescue sites from the Migration Period and the Hungarian Conquest (by G. Vámos)

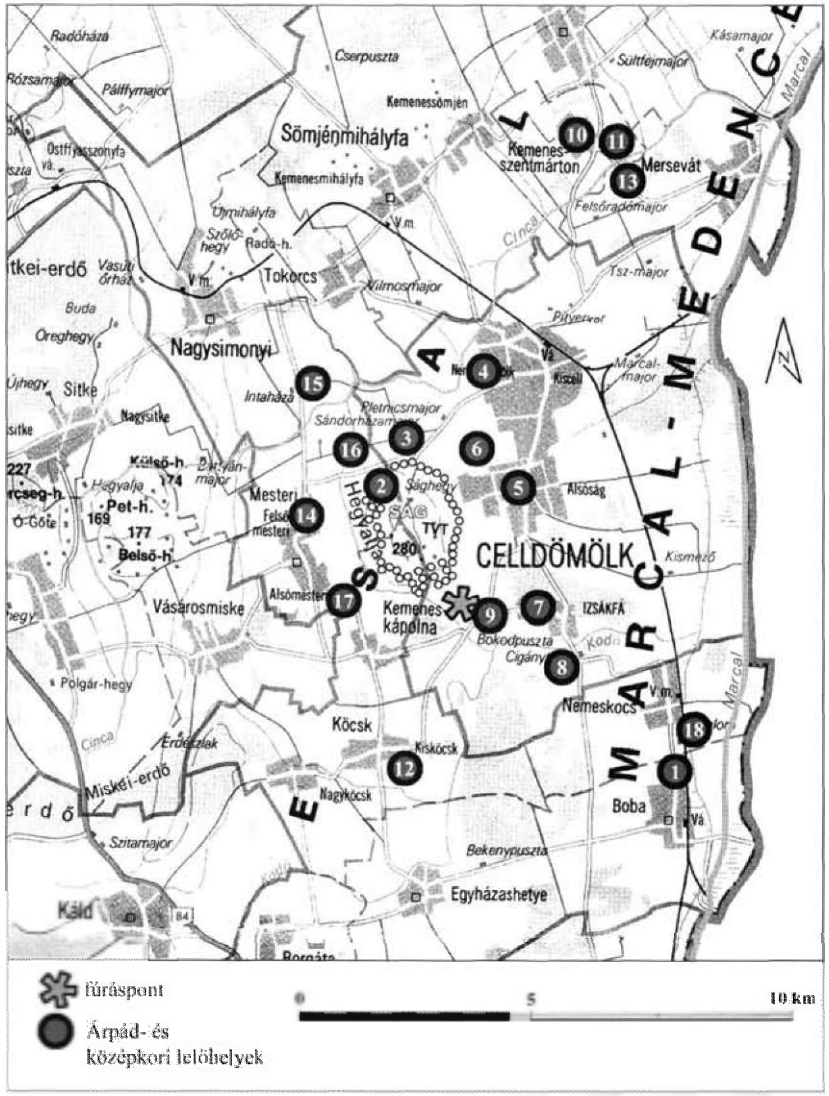

8. kép: Árpád- és középkori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája) Fig. 8: Archaeological rescue sites from the Árpád era and the Middle Age (by G. Vámos)

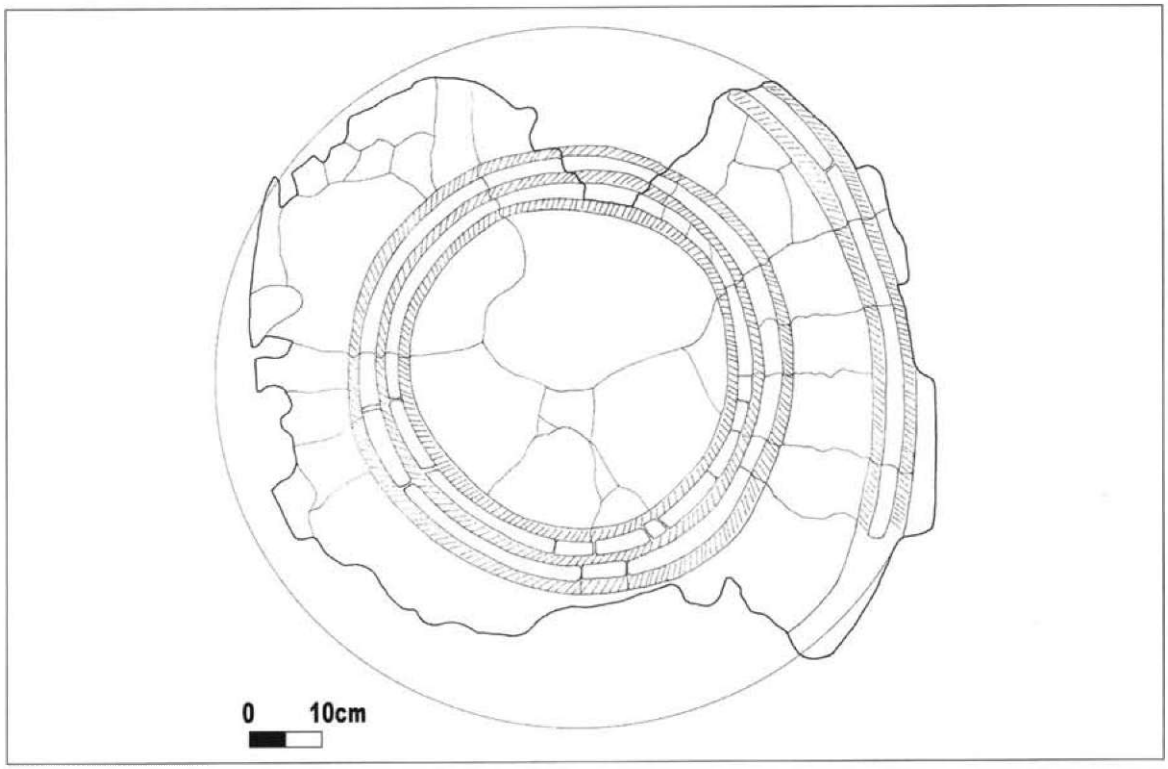

9. kép: Bronz- avagy vaskori napkorong (?) agyagból Lázár J. ásatásából a Ság hegyről (Mátyus M. rajza)
Fig. 9: Clay sun disc (?) from the Bronze or Iron Age as collected by J. Lázár on Ság Hill (drawing by M. Mátyus)

10. kép: Az ún. Sándorházi kora vaskori tumulus Mesteri határában (Ilon G. fotója)
Fig. 10: The so-called 'Early Iron Age tumulus of Sándorháza' at the boundary of Mesteri (photo by G. Ilon)

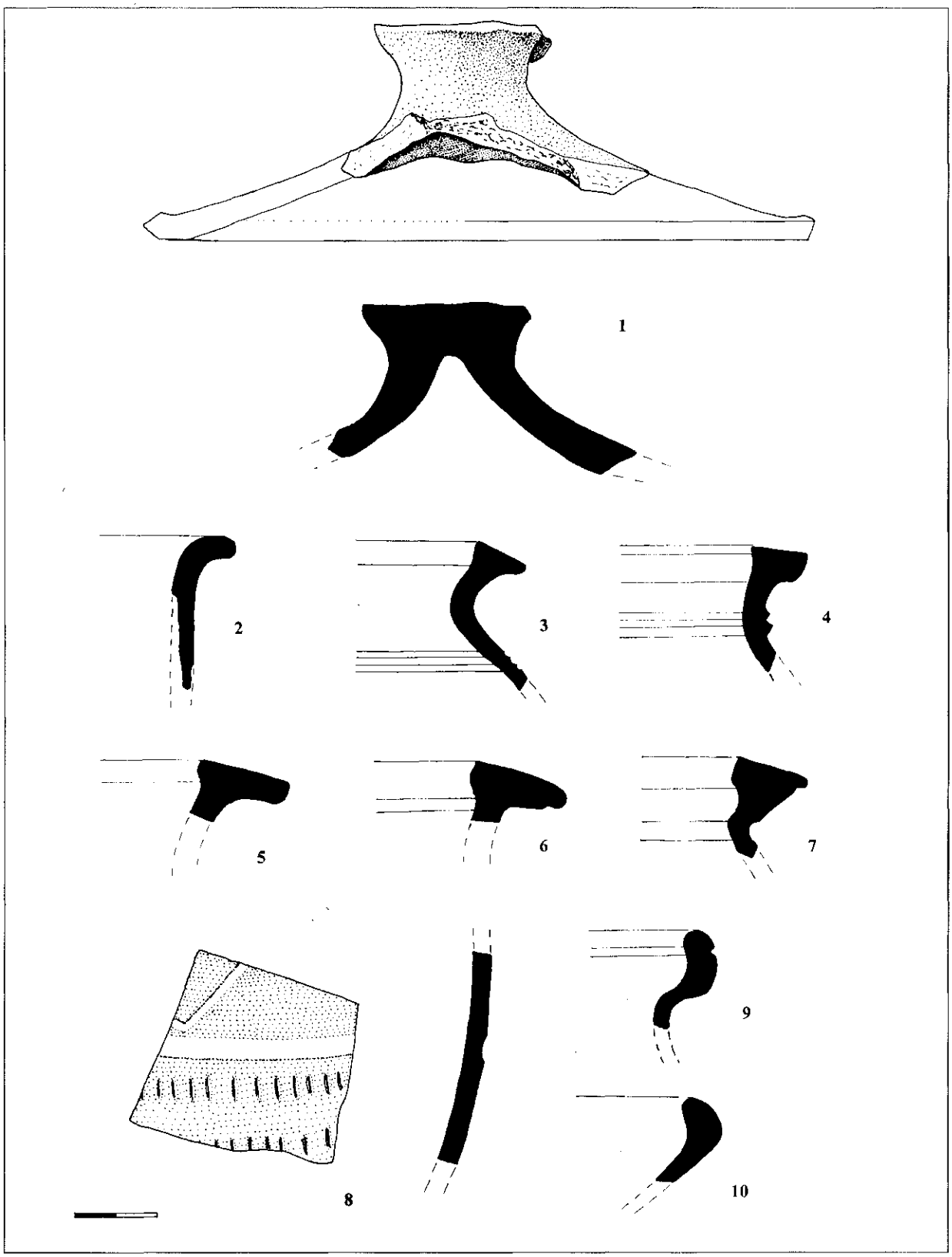

11/a kép: Válogatás a kemeneskápolnai római kori villa területén terepbejáráson gyűjtött tárgyakból (Mátyus M. rajza)
Fig. 11/a: A selection of the artifacts collected in the area of the Roman villa in Kemeneskápolna during field survey (drawing by M. Mátyus)

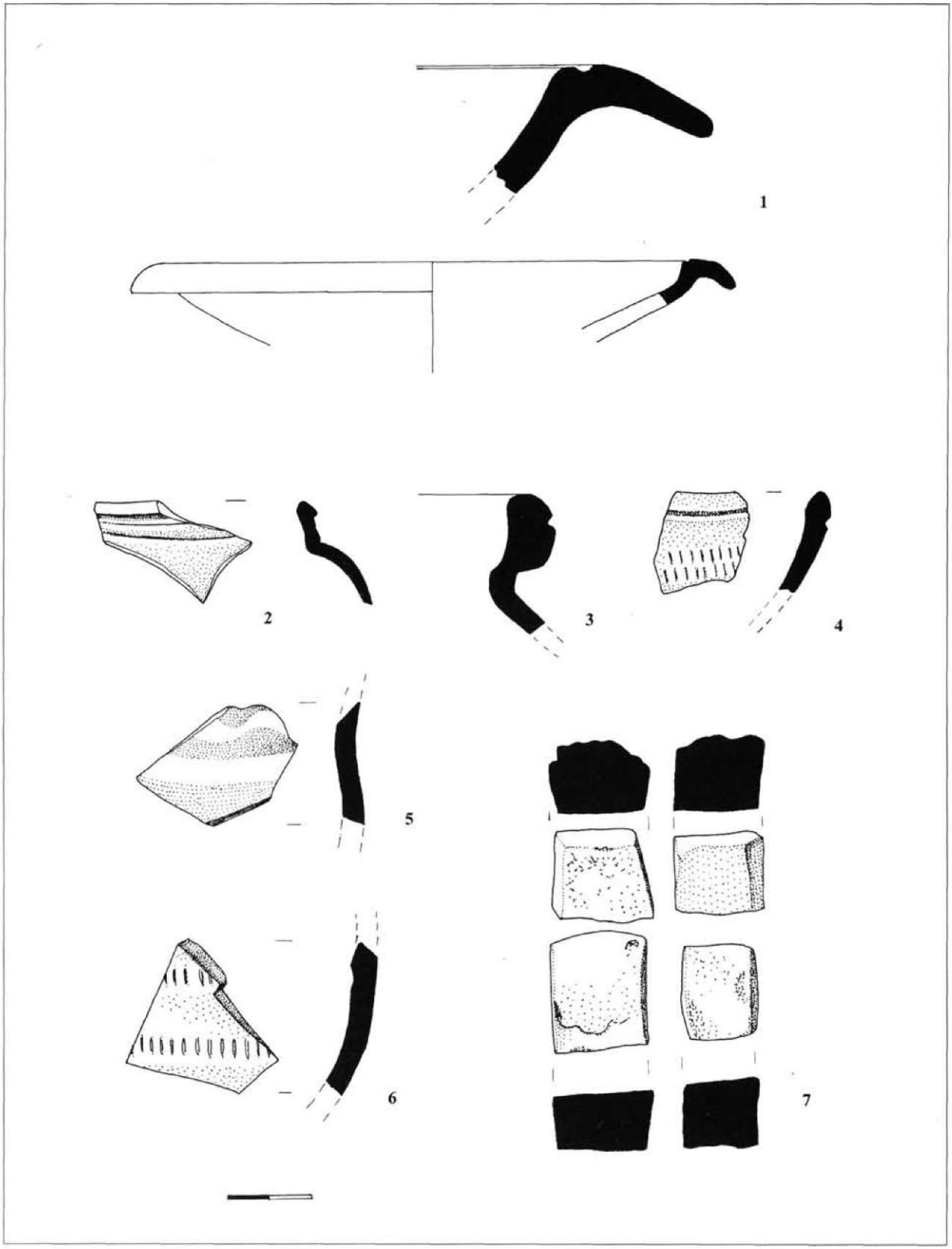

11/b. kép: Válogatás a kemeneskápolnai római kori villa területén terepbejáráson gyűjtött tárgyakból (Mátyus M. rajza)
Fig. 11/b: A selection of the artifacts collected in the area of the Roman villa in Kemeneskápolna during field survey (drawing by M. Mátyus)

12. kép: Kora Árpád-kori falu részletének légifotója, Celldömölk–Alsóság-Vulkán fürdő (Papp G. fotója)
Fig. 12: Aerial photo of the section of a village from the Árpád era, Celldömölk–Alsóság-Vulkán bath (photo by G. Papp)

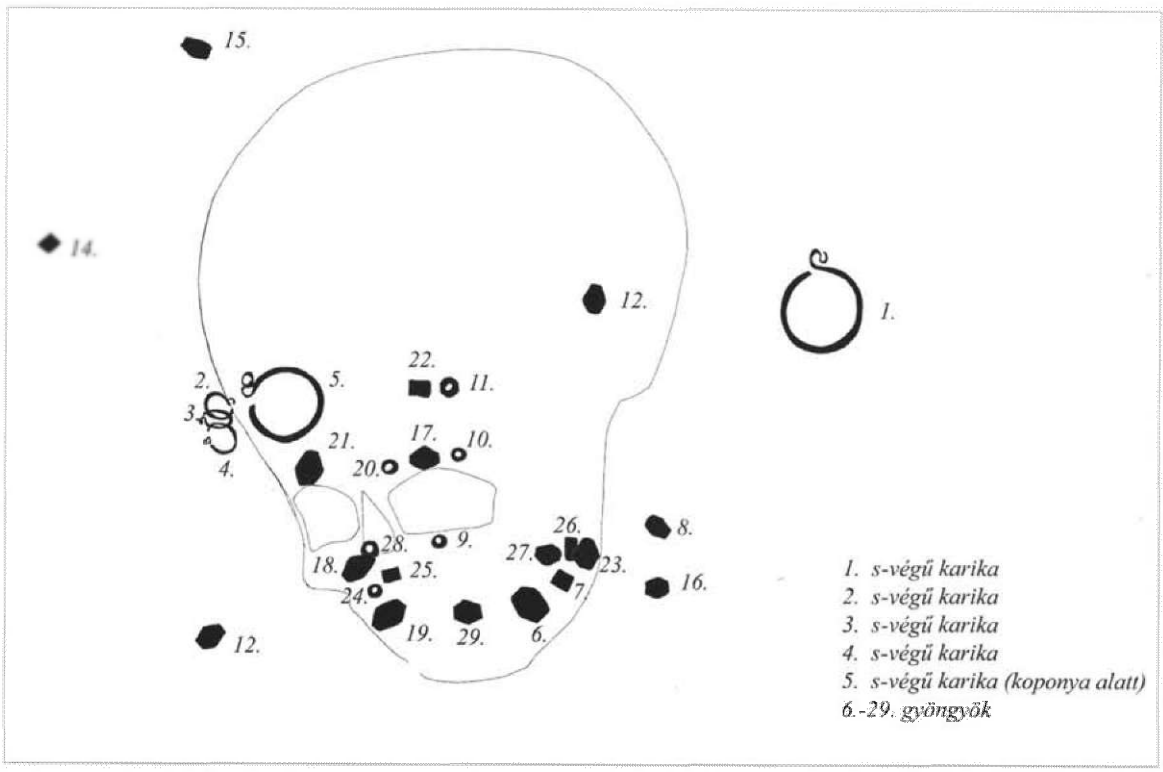

13. kép: A kora Árpád-kori 86/2005. sír részletrajza (hajviselet) Mesteri–Intaháza temetőjéből (Vámos G. rajza)
Fig. 13: Section drawing (hairstyle) of Grave no. 86/2005. from the Árpád era in the cemetery of Mesteri–Intaháza (drawing by G. Vámos)